

MOLIYA VA BANK ISHI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK-MOLIYA AKADEMIYASI ILMIY JURNALI

Тижорат банкларида рақамли активлар муомаласини ташкил қилиш ва уни ўзига хос хусусиятлари

Салаев Расул Шавкатович

Тошкент давлат иқтисодий университет

«Банк иши ва инвестициялар» кафедраси катта ўқитувчиси

Ёзишмалар учун муаллиф электрон почтаси: gnom-999@mail.ru

Мақола ҳақида маълумот

Топширилган вақти: 21.07.2022

Қабул қилинган вақти: 01.08.2022

Таянч сўз ва иборалар: рақамли актив, криптовалюта, блокчейн, майнинг, тарқатилган рўйхатга олиш китоби, иқтисодий, ҳуқуқий, қиймат, ахборот ресурси..

Аннотация

Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши янги тушунчаларни пайдо бўлишига олиб келди. Тадқиқот "рақамли активлар" тушунчасини илмий муомалага киритишга бағишланган. "Рақамли активлар" тушунчасини талқин қилиш бўйича илмий нашрлар ва тадқиқотлар таҳлил қилинади, ундан фойдаланишнинг турли соҳалари, айниқса тижорат банкларида қўллаш имкониятлари кўриб чиқилади. Бугунги кунда рақамли актив концепциясининг аниқ таърифи ва тушунчаси йўқлиги аниқланди.

Organizing circulation of digital assets in commercial banks and its distinctive features

Salaev Rasul Shavkatovich

Tashkent State University of Economics

Senior lecturer at the Department of "Banking and investments"

Corresponding author's e-mail address: gnom-999@mail.ru

ARTICLE INFO

Received: 26.07.2022

Accepted: 01.08.2022

Key words: digital asset, cryptocurrency, blockchain, mining, distributed registry, economic, legal, value, information resource.

Abstract

The development of the digital economy has led to the emergence of new concepts. This research is devoted to the introduction of the concept of "digital assets" into scientific circulation. Scientific publications and studies on the interpretation of the concept of "digital assets" are analyzed, various spheres of its use are considered, especially the possibilities of application in commercial banks. Our finding is that today there is no clear definition and understanding of the concept of a digital asset.

Кириш

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида виртуал ахборот-коммуникация муҳити ижтимоий

воқеликнинг ажралмас қисмига айланди, натижада жамият янги парадигмага дуч келди: ахборотлаштириш (компьютерлаштириш) жараёнидан рақамлаштириш жараёнига ўтилди. Банк-молия сектори одатдаги иқтисодий

тузилманинг ўзгаришига биринчи бўлиб муносабат билдирди: тўлов соҳасида сифат жиҳатидан янги ҳисоб бирлиги пайдо бўлди, инновацион механизмлар ва тузилмалар яратилди. Дунёнинг турли мамлакатларидаги олимлар ва иқтисодчилар томонидан ўрганилаётган рақамли активлар, ахборот технологиялари ва молия соҳаси кесишмасида вужудга келган “криптовалюта”, “стейблкоин”, “рақамли пуллар”, “рақамли валюта” каби тушунчаларни ўзида мужассамлаштирди.

Шу муносабат билан тадқиқотнинг долзарблиги тижорат банкларида рақамли активлар муомаласини ривожлантириш бўйича концептуал ёндашувлар ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш, уларни тартибга солиш ва назорат қилиш методологиясини такомиллаштириш зарурати билан боғлиқ; янги юқори технологияли молиявий воситаларни банк тизимига ва халқаро ҳисоб-китобларга қўшилиш истиқболлари нуқтаи назаридан қонунийлаштириш, шунингдек ҳисоб-китоб ва тўлов операцияларининг самарадорлиги, қулайлиги, узлуксизлиги ва хавфсизлигини оширишга ёрдам берадиган институционал муҳитни шакллантириш.

Ҳуқуқий мақом ва криптовалюталар муомаласини тартибга солиш учун меъёрий-ҳуқуқий база тўла шаклланмаганига қарамай, янги авлод рақамли молиявий воситалар билан ҳисоб-китоблар бутун дунёда оммалашиб бормоқда. Шу билан бирга, криптовалюталар айланмаси ҳуқуқий майдон ва банк тизимидан ташқарида ва шунга мос равишда солиқ солинмасдан амалга оширилади, бу биринчи навбатда давлат бюджетига ва миллий хавфсизликка салбий таъсир қилади. Аноним операциялар банк тизимидан ташқарида амалга оширилгани сабабли солиқ базаси таркибига кирмайди. Тобора кўпроқ мамлакатлар (Германия, Япония, Россия, Англия, Хитой, Жанубий Корея, Камбоджа, Швеция, Багама ороллари, Венесуела, Эль Сальвадор ва бошқалар) анъанавий технологиялар орқали инновацион ажойиб афзалликларга эга бўлган рақамли активларни қонунийлаштириш ва тўлов тизимлари ичига интеграция қилишга ҳамда уларнинг расмий ҳисобини юритишга ҳаракат қилишмоқда. Бироқ, уларнинг табиатини тушунишда ноаниқлик янги ҳодисани илмий ўрганишда, ҳамда уни такомиллаштиришга сезиларли даражада тўсқинлик қилади. Ягона рақамли активлар базасини ташкил этишга имкон бермайди ва ҳисоб-китоб, пул, бюджет, солиқ, божхона ва валютани тартибга солиш, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам соҳани ривожланишига тўсқинлик қилади.

Тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистон тижорат банкларида молиявий воситаларнинг янги авлоди сифатида юзага келган рақамли активлар муомаласини такомиллаштириш, уларни интеграциялашуви ҳамда нолегал даромадларни легаллаштиришни олдини олиш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари юқоридаги мақсадга

эришиш учун, ишнинг мантиғини ва унинг тузилишини шакллантиришга имкон берадиган қуйидаги вазифаларни амалга ошириш керак бўлади:

- Тижорат банкларида рақамли активлар ҳаракати, муомаласи, муаммолари ва уларнинг пул массаси ҳажмига таъсири бўйича назарий тадқиқотларни умумлаштириш асосида "рақамли активлар" илмий тоифаси, уларнинг пул муомаласидаги ўрни тўғрисида тўлиқ тушунча ҳосил қилиш ҳамда ўзига хос хусусиятларини аниқлаш;

- Ўзбекистон Республикасида ва чет элда рақамли активлардан фойдаланиш амалиётини таҳлил қилиш, мижозларнинг янги авлод молиявий воситалари билан ишлашдан қониқиш даражасини баҳолаш;

- хорижий давлатлар банкларининг рақамли активлар амалиётини ўрганиш;

- Республика тижорат банклари томонидан рақамли активлар конвертацияси амалиётини таҳлил қилиш ва жорий ҳолатига объектив баҳо бериш;

- тижорат банкларининг жорий ҳамда халқаро операцияларини марказлаштирилган ҳисоб-китоб ва тўлов тизимлари билан марказлашмаган криптовалюта тизимларини солиштириш, уларнинг хавф-хатарлари, афзалликлари ва камчиликлари аниқлаш;

Тадқиқотнинг объекти рақамли активлар бўлиб, янги авлоднинг қонуний юқори технологияли ҳисоб-китоб, тўлов воситалари, тижорат банклари иштирокидаги ва кафолати остидаги криптовалюталар конвертацияси ва уларни ягона рақамли молиявий муҳитга татбиқ этиш воситалари ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи

Рақамли ҳисоб-китоблар ва рақамли иқтисодиёт бўйича нашрларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, бир қатор олимлар ва амалиётчиларнинг диққат-эътибори рақамли активларнинг маълум бир ҳудуд банк тизимида ва халқаро маконда ўрнини аниқлашга қаратилган. Улар орасида В. Р. Баувер, М. Н. Дудин, М. В. Жариков, А. Н. Жилкин, А. А. Илясов, М. Е. Лебедева, Е. Л. Логинов, О. М. Махалина, В. Е. Понаморенко, Е. В. Роженцова, Ю.А. Романова, Е. В. Синелников, М. Ferrari, М. С. Шахова, М. В. Шестернина ва бошқалар.

Ўзбекистон ва хорижий муаллифларнинг қонунчилик базаси ва нашрларида акс эттирилган рақамли активлар ҳақидаги маълумотлари эркин мавжуд. Шу билан бирга, на маҳаллий, на хорижий илм-фан рақамли активларнинг молиявий табиатини ҳар томонлама баҳолашни таъминлай олмаяпти; шунингдек, уларнинг эволюцияси ва ривожланишининг асосий омилларини ошкор қилмайди, рақамли активларнинг мақсадга мувофиқлиги ва хусусиятларини аниқламайди, блокчейн технологиясини ҳисоб-китоб ва тўлов соҳасига киритиш орқали ягона рақамли макон

яратиш истиқболлари асосланмай келинмоқда. Шу муносабат билан, тадқиқот давомида олинган терминология, усул ва моделларни илмий-амалий муомалага киритиш ва рақамли активларни ҳисоб-китоб ва тўлов тизимларининг тижорат банклари соҳасида қўллашни такомиллаштириш, глобал тенденциялар ва стратегияларни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон тижорат банкларида рақамли активларни ривожлантириш векторини аниқлаб олиш лозим бўлади.

Ҳозирги вақтда рақамли активларнинг моҳиятини криптолизим асосидаги технологияга боғлаб, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва характерини кўрсатмасдан берилган таърифлар мавжуд. Масалан, Н. И. Романов ва Н. В. Романова рақамли активларни корхона фаолияти ва унинг молиявий натижаларига сезиларли таъсир кўрсатишга “жисмонан қодир бўлмаган активлар” деб тушунадилар (Central bank digital currencies for cross-border payments. Report to the G20. 2021). Н. В. Анохина ва А. И. Шмырева, “криптовалюта - бу молия бозорининг янги воситаси ҳисобланади. ... Бундан ташқари, пулнинг асосий назарияси қийматнинг меҳнат назариясига асосланади (товарлар ва хизматларнинг нархи уларга инвестиция қилинган инсон меҳнатининг миқдорига боғлиқ), криптовалюта - блокчейн асосидаги технология компьютер кучи ва сақланган энергия комбинациясининг нархини белгилайди”(BIS, 2021). В. В. Прохоров ва В. И. Пантелеев бу мутлақо янги актив деб ҳисоблашади, "унинг ўзига хос хусусияти шундаки, у рақамли, блокчейн технологиясига асосланган", "рақамли активлар содда тарзда айтганда, маълум талабларга жавоб берадиган электрон маълумотлар тўпламига бўлган ҳуқуқлар сифатида тушунилади”(Агеев, А.И., 2018). В. Е. Пономаренко рақамли актив (криптовалюта) рўйхатдан ўтиш қоидаларига мувофиқ, унинг иштирокчилари томонидан рақамли битимларни тарқатилган реестрини юриштиш деб фикр билдиради(Аксенов, Д.А., 2018). А. В. Есипов рақамли активларни (криптовалюта) молиявий восита сифатида "номоддий актив шаклида - майнернинг интеллектуал фаолияти натижаси бўлган махсус дастурий маҳсулот" деб ҳисоблайди, у "криптовалюталарни вексел муомаласини ўрнини босувчи самарали воситасидир" деб таъкидлаган(Андрюшин, С.А., 2017).

Методология

Тўпланган маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш жараёнида муаммони ўрганишга тизимли ёндашув билан бирлаштирилган иқтисодий тадқиқотлар усуллари тўплами қўлланилди. Тадқиқотнинг турли босқичларида тизимли, хронологик, компетенцияга асосланган ёндашувлар қўлланилган. Тадқиқотнинг методологик асоси расмий мантиқ, тарихий, статистик ва қиёсий таҳлил

усуллари, тизимлаштириш, таснифлаш ва эксперт баҳолаш, гуруҳлаш, қиёсий усул ва таркибни таҳлил қилиш, график талқин қилиш усуллари ва бошқалардан иборат.

Таҳлил ва натижалар

Рақамли актив - бу иккилик форматидаги номоддий актив, шу жумладан мулкчилик ҳуқуқи. Ушбу ҳуқуқни ўз ичига олмайдиган маълумотлар рақамли активлар деб ҳисобланмайди. Рақамли актив, бошқа барча (рақамли бўлмаган) активлар сингари, талаб ва таклиф билан белгиланадиган молиявий қийматга эга бўлиши шарт.

Криптовалюта - бу марказлаштирилмаган компьютер тармоғи томонидан қўллаб-қувватланадиган электрон пул. Муомаладаги бирликлар сони ва максимал пул массаси олдиндан белгиланади ва ҳамма учун кўринади.

Молиявий муҳитнинг ўзгариши жамиятнинг табиий прогрессив ривожланиши натижасидир. Қиймат кўрсатмасининг янги тури (бугунги кунда пул) фақат иқтисодий зарурат билан пайдо бўлади, "пул"нинг олдинги шакли алмашинув жараёнларини секинлаштира бошлаганда, қўшимча харажатларни ўз ичига олади ва аста-секин иқтисодий мақсадга мувофиқлигини йўқотади.

Рақамли иқтисодий муҳитнинг шаклланиши ва натижада бозор бизнес тузилмаларининг модификацияси рақамли активларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Тақдим этилган концепция ҳуқуқий, иқтисодий, ахборот ва қиймат позициясидан кўриб чиқилади. Оддий қилиб айтганда, рақамли актив - бу ҳақиқий актив қийматининг рақамли намойиши.

Рақамли активларнинг функционал имкониятлари:

Ҳисоб бирлиги, ҳамда алмашинув воситаси сифатида фойдаланиш;

Тарқатилган реестрда дастурий маҳсулотлар ёки хизматларга киришни очиқлиги;

Масалан, мулк каби активнинг қиймат ифодаси.

Рақамли активларнинг фарқлаш имконини берувчи ўзига хос хусусиятлари:

Ҳақиқий активлар (объектлар, мулк) ёки уларга бўлган ҳуқуқлар билан таъминланганлик;

Мерос ҳуқуқи;

Рақамли активларга киришни (қайта киришни) тиклаш механизмлари;

Фаолиятнинг кўплаб соҳаларида қўлланилиши.

Ҳақиқий активлар рақамлаштириш жараёнидан ўтади, бу блокчаинда белгиланган мулк ҳуқуқи билан ноёб рақамли нусхани яратишни ўз ичига олади.

Тақдим этилган хусусиятлар рақамли активларнинг хусусиятларини тасдиқлайди ва уларнинг янги иқтисодий муҳитда кенг қўлланилишини очиб беради. Турли ижтимоий-иқтисодий (шу жумладан, банк-молия) соҳаларида

рақамли активларни жорий этиш кўплаб муносабатлар жараёнини тезлаштиради. Давлат сектори томонидан чакана ва улгуржи савдо операцияларида рақамли активлардан фойдаланиш, ривожланишнинг энг истиқболли йўналишларидан биридир. Бунда нақд тўловлардаги каби анонимлик омилидан халос бўлади, бу қора бозор кўламини камайтиришга имкон беради. Шу билан бирга, рақамли активлар коррупцияга қарши сиёсат механизмларидан бирига айланиши мумкин. Табиийки, рақамли активларни жорий этиш шошма – шошарлик билан бўлмаслиги керак, сабаби бундай тартиб банк тизимини ва умуман иқтисодиётни мослаштиришни талаб қилади. Янги рақамли инфратузилмага жамоатчиликнинг ишонч даражаси бугунги кунда муҳим омил бўлиб қолмоқда.

Рақамли активларни тижорат банклари орқали айланиши учун, уларнинг ҳуқуқий-норматив базаси яратилмасдан ҳисоб-китоб ва тўлов майдонига қўшилиши мумкин эмас, қонун нуқтаи назаридан иқтисодиётдаги янги ҳодисанинг молиявий таркибини яққол аниқлаш талаб қилинади. Шунга кўра, уларнинг қийматини таъминлаш хусусиятига қараб, ҳисоб-китоб ва тўлов соҳасининг рақамли активлар тушунчасининг молиявий моҳиятини ошкор қилишнинг учта ёндашуви шаклланди(Андрюшин, С.А.,2018):

1) тармоқдаги ўйинлар, лойиҳалар ҳамда муносабатлар учун ас қотувчи криптоактивлар, мазкур рақамли активлар интернет тармоғидаги ўйинлар, лойиҳалар, ижтимоий тармоқдаги олди-сотди муносабатларида қиймати ижтимоий ишонч билан таъминланган рақамли активлардир;

2) prepaid молиявий маҳсулот функцияси эга бўлган рақамли актив, қиймати уларнинг эмитенти ёки гарант томонидан тақдим этилади (янги авлод нақд пулсиз ҳисоб-китоб воситаси сифатида);

3) расмий тўлов воситаси сифатидаги рақамли актив, қиймати давлат томонидан қафолатланади.

Ўйин крипторақамли активлар ҳозирда пул табиатига эга бўлмаган ва олдиндан тўланадиган молиявий маҳсулот сифати бўлмаган криптовалюта шаклида тақдим этилади, бунинг учун қонуний гарант ёки мажбурий шахслар йўқ. Шуни таъкидлаш керакки, гаровнинг (таъминот) йўқлиги крипто активларининг алмашинув курсида кучли ўзгарувчанликка олиб келади, бу унинг сотиб олиш кучи билан эмас, балки унга талаб ва тақлиф билан белгиланади. Шу билан бирга, талаб асосан спекулятив(чайқовчилик характериға эға) ҳисобланади. Масалан, 2021 йил апрелдан 2021 йил майгача бўлган даврда бир биткоин рақамли криптоактивнинг курси 33 мингдан 63 минг АҚШ долларигача фарқ қилди, бу одатда ахборот шовқини таъсири остида психологик кайфият билан изоҳланди(Анохин, Н.В.,2018).

Ушбу турдаги рақамли актив қиймати реал активларнинг мавжудлигига эмас, балки иқтисодий

кутишга асосланган, аммо уларнинг асосий хусусиятларига яъни эмиссия даражаси ва валюта курсига яқка ўзи таъсир кўрсатадиган муассаса мавжуд эмас. Рақамли ўйин крипто активларни эмитенти маълум бир шахс ёки ташкилот эмас, балки тизимнинг ўз иштирокчиларидан бири бу вазифани бажаради. Бунда кучли криптографик ҳимоя рақамли тизимнинг ишончилиги қафолат бўлиб хизмат қилади.

Албатта, ўйин крипто активи, пул қиймати, ҳар қандай гаров ва рақамли тизимнинг самарали ишлаши ва криптотеканинг мавжудлиги учун масъул бўлган муайян эмитентга эға бўлмасдан, молия бозорининг тўлиқ расмий воситаси сифатида ҳаракат қила олмайди. Рақамли активларнинг ўйин крипто активи сифатида қиймати фақат субъективдир, бу маълум бир гуруҳ одамларнинг давлат томонидан назорат қилинмайдиган ҳисоб-китоб тизимини яратиш истагини акс эттиради. Тижорат банкларида рақамли активларни узатиш ва сақлаш технологиясини ривожлантириш нуқтаи назаридан, фақат криптовалюта бозори ортида турган ҳамда ўйин крипто активларини яратиш ва ишлатишда фойдаланиладиган истиқболли, келажаги бор технологияларгина қизиқиш уйғотади(Ануреев, С.В.,2002).

Олдиндан тўланадиган молиявий маҳсулот функциясига эға рақамли активлар. Ушбу турдаги рақамли активларга олдиндан тўланадиган тоифа белгиси берилади, бу одатда уларни қабул қилишда рақамли тизим операторига қонуний (расмий) пул билан тақдим этилган аванс доирасида амалга оширилишидан келиб чиқади. Шу ўринда, тизим оператори томонидан рақамли активларнинг гарови сифатида ишлайдиган қонуний пул ҳажмининг қонуний маблағлар сақланадиган вақт оралиғи рақамли активлардан фойдаланувчиларнинг рақамли ҳамёнларида бўлган вақт оралиғига тўғри келади ва муомаладаги рақамли молиявий активлар ҳажмининг кўпайиши (камайтиши) мутаносиб пасайиш (ўсиш) билан бирга содир бўлади. Валюта бирлигининг қиймати бир вақтнинг ўзида бир нечта шаклларда мавжуд бўла олмайди: рақамли активларда пул қиймати мавжуд эмас, чунки улар олдиндан тўланадиган асосда (шаклда) берилади. Улар рақамли тизим операторининг пул мажбурияти сифатида ҳаракат қилади ва эғаларига илгари тақдим этилган авансни қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқини беради(Бабкин, А.В.,2017).

Шундай қилиб, анъанавий пулдан фарқли ўлароқ, пул қиймати қонун билан белгиланади, бу ёндашувда рақамли активларнинг пул қиймати уларнинг гарант томонидан тақдим этилади. Рақамли молиявий активларни қонуний пулга алмаштириш уларнинг пул қийматини рақамли тизимдан ташқарида олишнинг яғона шартидир. Олдиндан тўланган (Prepaid) бўлгани учун автоматик равишда "пул" иқтисодий туркумидан (категориясидан) рақамли активларни истисно қилади ва нақд пулсиз

тўловлар учун ишлатиладиган воситалар билан бир гуруҳга уларни бирлаштиради: улар табиатан ахборот ташувчи характериға эға, расмий пулдаги мулкчилик ҳуқуқлари мавжудлиги ва ҳаракати ҳақида маълумот берувчи, қолаверса, уларнинг хавфсизлигини таъминловчи восита сифатида характерланади.

Рақамли активларнинг моҳиятини олдиндан тўланадиган молиявий маҳсулот сифатида талқин қилиш, уларнинг табиати ҳисоблаш функциясини сақлаб турганда тўлов функциясига эға бўлмаган мулкка асосланганлигини тушуниш керак. Бироқ, Ўзбекистон қонунчилигида Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг моддалари контекстида "тўлов" ва "ҳисоб-китоб" тушунчаларининг аниқ белгиланган таърифлари йўқлиги фонида бу тушунчалар бир хил эмас (Байгулов, Р.М., 2017).

Маълумки, ҳисоб-китоблар бир шахс томонидан бошқасига тўланадиган суммаларни ҳисоблаш жараёнини англатади, тўлов эса тўловчи томонидан қонуний пулни олувчига (ҳисоб-китобларга мувофиқ қарздорга) ўтказиш ёки жўнатишдир, натижада тўловчи қарздан озод қилинади. Ҳисоб-китоблар фақат ақлан тасаввур қилинган пул (пулни

алмаштириш) орқали амалга оширилади ва фақат тўловлар билан тўлдирилганда мантиқан тўғри келади. Тўловлар мантиқан ҳисоб-китоб жараёнини давом эттиради ва товар сотиб олувчи (хизмат, иш олувчи) томонидан қарз пул мажбуриятининг қайтарилишини англатади. Тўловлар, албатта, пул операциялари, яъни улар фақат қонуний пул орқали амалга оширилади. Шунинг учун бу атамалар синоним сифатида ишлатилмаслиги керак.

Рақамли активлар ёрдамида амалга ошириладиган тўловлар ва ҳисоб-китоблар ўртасидаги фарқ қуйидагича. Ҳисоб-китоблар рақамли тизим операторига пул мажбуриятини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқи берилганда рақамли тизимда рақамли активлар эгаларининг ўзгаришини англатади, банк ҳисобварағи эса ушбу операцияда иштирок этмайди, чунки қонуний маблағлардан фойдаланишга ҳожат йўқ (1.1-расм, 2-операция). Ҳолбуки, тўлов қонуний тўлов воситаси томонидан амалга ошириладиган якуний ҳисоб-китобдир, Ўзбекистон Республикасида бу Ўзбек сўми. (шакл 1.1, операция 3) (Бауэр, В.П., 2020).

1- расм. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб воситаси сифатида рақамли активларни ўз ичига олган ҳисоб-китоблар ва тўловлар^[12]

Ички қийматга эға эмас ва якуний расмий тўлов воситаси бўлмаган рақамли активлар қиймат ўлчов воситаси сифатида ҳаракат қилмайди (уларнинг қиймати рақамли тизим операторига илгари тақдим этилган гаров билан ифодаланади) ва шунга мос равишда қарзни тўлаш функциясини бажара олмайди, яъни унда якуний ҳисоб-китобларни талаб қилади. Шу сабабли, рақамли активлар билан тўловни амалга ошириш мумкин эмас, унинг схемаси кредит муассасасининг иштирокини истисно қилади, чунки унинг бажарилиши рақамли активларни эквивалент депозитга алмаштириш орқали рақамли тизим оператори томонидан амалга оширилиши керак, пул мажбуриятининг бажарилиши расмий пул

миқдорига бевосита боғлиқдир. Шу билан бирга, кредит характериға эға операцияни амалга ошириш ёки рақамли актив ёрдамида товар билан боғлиқ бўлмаган операцияларни амалга ошириш орқали рақамли тизим операторининг пул мажбурияти учун товарлар (иш, хизматлар) алмашинуви бўлиб, кейинчалик тўлов воситаси сифатида расмий пул билан тўланади. Бундай ҳолда, рақамли активлар ҳисоб-китоб воситаси функциясини тўлиқ бажаради: сотувчи харидор томонидан пул мажбуриятини бажарилиши эмас, балки пул мажбуриятини учинчи томонга ўтказишни назарда тутлади (Бауэр, В.П., 2017).

Қўриб чиқилган ёндашув уларнинг шахсий қарашларини ифодалайди, рақамли активларни

"расмий тўлов воситалари" мақомига эга эмас, натижада улар пул функцияларини чекланган даражада бажарадилар, уларни фақат маълум бир рақамли тизим доирасида амалга оширишга бағишланган ва муайян шахслар доираси томонидан тан олинмаслиги мумкин бўлган алмашинув сифатида ёндашилиб кўплаб илмий изланишлар ва қарашларни келтиришган (Беломытцева, О.С., 2014). Рақамли активларнинг асосий хусусиятларидан бири уларни алмашинув воситаси сифатида қабул қиладиган шахслар ёки томонлар доирасини мажбурий идентификациялашдир. Ҳар доим ва ҳар жойда (маълум бир мамлакат ичида) сўзсиз ва шартсиз қабул қилинадиган расмий пуллардан фарқли ўлароқ, рақамли активларни тан олиш қонун асосида эмас, балки рақамли тизим оператори билан келишув асосида амалга оширилади. Олдиндан тўланган молиявий маҳсулот сифатидаги рақамли активлар кўп мақсадили фойдаланиладиган мулк сифатида бўлиши керак. Акс ҳолда, ягона мақсадда фойдаланилганда, улар "пул характеридаги янги маълумотларни тақдим этмайди, аксинча Agent А амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган харидлар сони тўғрисида оддий маълумот алмашинувни кўрсатади" (Белых, В.С., 2019). Шунинг учун рақамли активларни олдиндан тўланадиган молиявий маҳсулот сифатида белгилашда уларни нафақат рақамли тизим оператори, балки бошқа шахслар томонидан ҳам қабул қилишга эътибор қаратиш лозим.

Рақамли активларни ҳисоб бирлиги ва алмашинув воситаси сифатида тушунишга В.П. Бауэр, А.А. Гараев, А.В. Власова, О.И. Дудина, И.И. Кучеров, А. Новиков, А.И. Пещеров, М.Н. Юнилайн, А. Сайфедин, М. Кубат, Пул ювиш бўйича молиявий ҳаракат вазифа кучи (FATF) (Варнавский, А.В., 2018), Халқаро валюта жамғармаси (Винья, П., 2018), АҚШнинг Қимматли қоғозлар ва биржа комиссияси ва бошқалар бебаҳо ҳисса қўшишган.

Учинчи ёндашув тарафдорлари рақамли активларни расмий тўлов воситаси ва пул бирликлари сифатида тан олишади. Иқтисодий адабиётларда мавжуд бўлган электрон пулларнинг молиявий моҳиятини ўрганиш натижаларига кўра (нақд пулсиз ҳисоб-китоб воситаси нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва тўловларнинг анъанавий тизимини ўзгартириш зарурати кўрсаткичига айланди, бу эса электрон банк тизимлари нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва тўловларга бўлган эҳтиёжларни қондира олмаслигини кўрсатди. Биз пул назарияси ёндашуви доирасида, рақамли активларни пулнинг моҳиятига кўра бугунги кунда уч хил ёндашуви мавжуд:

нақд пул эквиваленти (М.П. Березина, С.В. Ануреев, П.Ш. Егизарян, С.С. Квашнин, АА. Шангин ва бошқалар);

нақд пулсиз маблағлар вакиллари (А.С. Селищев, В.М. Усоскин, В.М. Юровицкий ва бошқалар);

янги пул шакли (В.С. Аксенов, Е.В. Горюков, М.Е. Исаев, Г.С. Нариков ва бошқалар).

Биринчи талқин рақамли активларга нақд пулнинг аналог сифатида қуйидаги параметрлар хос деб тахмин қилинади: номинал қийматга эга бўлиш; аноним мулкнинг мавжудлиги; тўловларни амалга оширишда банк ҳисобварағининг йўқлиги. Шунини таъкидлаш керакки, номинал қиймат нафақат нақд пулни идентификация қилиш хусусияти, шу билан бирга нақд пул, балки нақдсиз пуллар, шунингдек нақд пул сиймосидаги (суррогат) номинал қийматга ҳам эгадир. Биз ҳозирда рақамли активлар ҳар доим ҳам аноним эмаслигини таъкидлаймиз. Кўпчилик рақамли банклар, криптовалюта биржалари ва биржа хизматлари рақамли тизимлар билан ишлаш учун шахсийлаштирилган ҳисоб очилишини талаб қилади. Рақамли активларни рақамлаштириш даври билан тартибга солинган пул шакли билан аниқлашда, рақамли ҳамён банк ҳисобварағининг функционалликни ўзида мужассамлаштираётганини тушуниш керак, ундаги рақамли активларни акс эттириш ва ҳисобга олиш рақамли маконда операциялар имкониятини таъминлаш билан характерланади.

Юқоридаги фарқлардан ташқари, рақамли активлар ва нақд пуллар ўртасида уларни таққослаб ҳисобга олиниши керак бўлган фарқлари ҳам мавжуд: нақд пулдан фарқли ўлароқ, рақамли активлар аниқ шаклга эга эмас;

нақд пул ҳаракати жисмоний шаклда фақат унинг операция иштирокчилари томонидан бир-бирига "қўлдан қўлга" кўчирилганда мумкин бўлади, рақамли активларнинг ҳаракати рақамли ҳамёнлардаги ёзувлар билан акс эттирилади, операция иштирокчилари ўзлари ўртасида жойлашган масофанинг қанчалиги аҳамиятга эга эмас;

рақамли активларнинг эгаси рақамли тизимга кириш учун махсус техник воситалар билан жиҳозланган бўлиши керак, бу нақд пул эгаси учун зарур эмас;

нақд тўловларни амалга оширишнинг муҳим шарти-бу битимнинг барча томонлари бир жойда бўлиши, рақамли активлар билан операцияларни амалга оширганда эса рақамли тизимнинг узлуксиз ишлаши, шу жумладан абонент қурилмалари, алоқа каналлари ва тегишли дастурий таъминотларнинг мавжуд бўлиши лозим.

Рақамли активлар ва нақд пулларнинг хусусиятлари ўхшаш бўлишига қарамай (банк ҳисоб маблағлари ҳаракатига жалб қилинмаган; анонимликнинг мавжудлиги; номинал қиймати; пул қиймати ҳақида маълумот "жиҳози" билан узвий боғлиқ эканлиги (пул моддий ташувчиси ҳисобланади, яъни рақамли активларнинг тарқалган реестри назарда тутилмоқда)), уларнинг идентификацияси етарлича асосланган эмас.

Пул шакллари талқин қилиш тарафдорларининг позицияси юқоридаги қарама-қаршиликларга асосланади (Андрюшин, С.А., 2017), унга кўра рақамли активлар ахборотлаштириш даврида яратилинган нақд пулсиз пул шаклидир, уни ўтказиш махсус электрон қурилмалар ёрдамида махсус алоқа

каналлари орқали амалга оширилади. Ушбу талқин доирасида рақамли активлар (криптовалюталар ва стейблкоинлар) электрон пул билан аниқланади.

Бу позициянинг бир қатор талқинлари билан келишиш қийин. Молиявий соҳада илмий ва технологик тараққиётнинг жорий этилиши ёзувларни қоғоздан компьютер хотирасига ўтказишга ёрдам берди, шунингдек тўлов усуллари ва тўловларни янада такомиллаштиришга туртки бўлди. Натижада, технологик компонентга асосланган нақд пулсиз пуллар ва нақд пулсиз тўловларни амалга оширишнинг тубдан янги технологиялари пайдо бўлди: нақд пулсиз пул маблағларини акс эттириш ва пул ўтказмалари буюртмаларини бажаришнинг қоғоз усули автоматлаштирилган ахборотни қайта ишлаш билан тўлдирилди (баъзи ҳолларда алмаштирилди)-ҳужжатлар электрон шаклда қайта ишланди ва махсус хавфсиз алоқа каналлари ёрдамида банк ҳисобварақларида ҳисоб – китоблар амалга оширилди. Банк ҳисобварағи қолдиқлари энди техник қурилма хотирасида сақланадиган ва қоғоз ёзувлари шаклида такрорланадиган маълумотлар битлари билан ифодаланади. Эътибор беринг, банк реестори ва техник қурилма пул айирбошлаш қийматининг ташувчиси эмас, балки унга кириш воситаси сифатида ишлайди (ҳамёнга ўхшаш ёки нақд пул каби хавфсиз), улар ўртасида яқин муносабатлар мавжуд эмас, бу эса нақд пулсиз пул ўтказишда, кириш воситалари пул узатувчиси томонида қолади.

Иқтисодий адабиётларда нақд пулсиз пуллар деганда бир банк ҳисобварағидан бошқасига ўтказиш йўли билан тўлов ва ўзаро ҳисоб-китоблар учун фойдаланиладиган банк ҳисобварақларидаги пуллар тушунилади. Шундай қилиб, агар илгари банк реестрларидаги ёзувлар нақд пулсиз пул деб ҳисобланган бўлса, энди улар банк компьютерларида юритилади. Аслида, бу бир хил нарса. "Пулни дематериализация қилиш нақд пулсиз (моддий бўлмаган) пуллардан (моддий шаклга эга бўлмаган) уларнинг банк реестрларидаги ҳисобварақлари ёзувлари шаклида ва замонавий шароитда-компьютер хотирасида фойдаланишни англатади".

Юқорида кўриб чиқилган йўналишларнинг моҳияти хусусий эмитентлар томонидан рақамли активларнинг чекланган муомаласига, ички ёки ташқи маъмурнинг йўқлигига ва ҳар қандай давлатнинг валюта тизими билан муносабатларга кириша олиши билан намоён бўлади.

М. В. Жариков тўғри таъкидлаганидек, ҳозирги кунда "миллий валюталар давлат суверенитетининг белгиларидан биридир, криптовалюталар эса ҳеч қандай мамлакатга боғлиқ эмас. Бу криптовалюталарни миллий пул бирликларининг суверен сифатларини ўз ичига олмайди, деган маънони англатади."

Шуни таъкидлаш керакки, рақамли активларнинг ушбу йўналишдаги талқини фақат банк ҳисобварақларига қўйилган маблағлар тўғрисидаги маълумотларни сақлаш ва узатишнинг номоддий шаклини акс эттиради. Бу рақамли активларнинг

моҳиятини тўлиқ очиб беришга ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга имкон бермайди. Шу нуқтаи назардан, рақамли активлар ва нақдсиз пуллар ўртасидаги қуйидаги фарқлар ҳисобга олинмаган, бу бизнинг фикримизча, улар ўртасида ўхшашлик яратишга имкон бермайди:

рақамли активлар ва нақдсиз пуллар ҳар хил турдаги ҳисоб-китоб ва тўлов тизимларида акс этади; рақамли активлар марказлашмаган блокчейн технологияларидан фойдаланган ҳолда бирлик шаклида, нақдсиз пул эса марказлашган тизимда электрон титул бирликлари шаклида мавжуд бўлади; рақамли активлар билан ишлашда воситачи йўқ;

рақамли активларни ҳисоблашда уларнинг жўнатувчидан олувчига ўтиши ҳар доим рақамли тизимда бир зумда содир бўлади, нақд пулсиз пуллардан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоблар узокроқ вақтни талаб қилади баъзан осилиб қолишлар билан кечади. Шу билан бирга, бугунги кунда банк ҳисоб-китоб ва тўлов тизимлари аллақачон ишлаётганлигини ҳисобга олиш керак, унда пулни жўнатувчидан олувчига ўтказиш дарҳол амалга оширилади, аммо бундай ўтказмаларга сезиларли чекловлар қўйилади. Бу фарқ аста-секин йўқолиб бормоқда, лекин ҳали ҳам чекловлар бор;

рақамли активлар фақат битта рақамли тизим доирасида ишлайди, яъни нақдсиз пуллардан фарқли ўлароқ, уларни бир тизимдан бошқасига ўзгаришсиз ва йўқотишларсиз ҳолда ўтказиш мумкин эмас;

рақамли активлар ахборот омбори сифатида тарқатилган рўйхатга олиш реестри билан ажралмас алоқага эга ва нақдсиз (электрон) пуллар пул қиймати ва унинг ташувчиси ҳақидаги маълумотлар ўртасида бундай алоқага эга эмас.

Шундай қилиб, нақдсиз пулларга ҳам, рақамли активларга ҳам хос бўлган умумий хусусиятлар мавжудлигига қарамай (моддий тартибга солинмаганлиги; махсус техник қурилмалардан фойдаланиш зарурати; нақд пулга айлантириш имконияти), бу иқтисодий тоифалар бир хил эмаслигини кўрсатади. Рақамли активларни пул шаклида талқин қилишнинг икки йўналиши кесишмасида сўнгги йилларда яна бири пайдо бўлди, бу рақамли активларни ҳам нақд, ҳам нақд пулсиз маблағларнинг хусусиятларини бирлаштирган янги пул шакли сифатида кўриб чиқишга имкон беради. Янги ёндашув вакиллари таъкидлашича рақамли активлар нақд ёки нақдсиз пул ўрнини босмайди ва уларни пул суррогатлари деб тан олишмайди. Уларнинг фикрига кўра, рақамли активлар пулнинг барча асосий функцияларини тўлиқ бажариши мумкин (қиймат ўлчови, муомала воситаси, жамғариш ва тежаш воситаси, тўлов воситаси, жаҳон пуллари) ҳамда нақд ва нақдсиз пулларнинг хусусиятларини (барқарорлик, бўлиниш, абадийлик, таниб олиш, чидамлилик, портативлик, хавфсизлик), шу билан бирга пулнинг тубдан янги шакли сифатида ўрганилади.

Пул шакллари ривожланиш босқичлари жараёнида уларнинг энг қулай шакллари ва ҳаракати

жиҳатидан хавфсизлари танланади, шу билан бирга харажатларни камайтириш ва пул айланиш тезлигини ошириш имкониятлари кўриб чиқилади. Пулнинг ривожланиш тарихи давомида ҳар бир янги пул шакли мавжуд шакл асосида пайдо бўлган ва аста-секин ривожланиб, унинг ўрнини эгаллаган. Шундай қилиб, мавжуд пул шакллари замон талабларига жавоб бермаса, ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнини секинлаштирганда пулнинг янги шакллари пайдо бўлади. Бироқ, А. Ю. Грибовнинг ёндашувларини инобатга олмаслик мумкин эмас: “нақд пулнинг ҳар бир шакли унинг нақдсиз шакли билан таққосланиши мумкин”. “Рақамли шакл сифатида (технология сифатида эмас) нақдсиз шаклдан сезиларли фарқларга эга эмас, бу уни мавжуд бўлганларга нисбатан янги шакл сифатида аниқ белгилаб беради”. Рақамли активлардан фойдаланганда маблағларни ўтказишнинг янги усули ва маълумотларни хавфсизлигини таъминлаш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатишнинг янги технологияси пайдо бўлди, аммо янги пул шакли эмас.

“Рақамли активлар” тушунчасининг пул моҳиятига бўлган ёндашувларни таҳлил қилиб, биз уларнинг банк ҳисобварақларидаги нақд ва нақдсиз маблағлар билан умумий хусусиятларга эга, аммо уларнинг аналоглари ҳам, уларнинг ўрнини босувчиси ҳам эмас деган хулосага келдик. Бизнинг фикримизча, рақамли активларни қонуний тўлов шакли сифатида расмий равишда тан олиш (уларни давлат томонидан қиймат билан таъминлаш) ва уларнинг муомаласини тартибга солиш ҳамда назорат қилиш, тижорат банкни (Марказий банк томонидан тартибга солинадиган ташкилот) рақамли молиявий маблағларнинг ягона эмитенти сифатида таъминлаш учун ҳуқуқий базани шакллантириш, шубҳасиз, мазкур активларнинг иккиламчи характерини оширади. Аммо, рақамли активларни ҳали нақд пулларнинг аналоглари деб аташ мумкин эмас, сабаби уларни нақд моддий шаклда етарлича мавжуд эмаслигидир.

Рақамли активларга пул функцияларини бажариш кафолати нуқтаи назаридан давлат томонидан “расмий тўлов воситалари” мақомини бериш, уларни янги пул шакли мақомига олиб чиқмайди. Бундай

ҳолда, улар инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда сақлаш ва ўтказиш мумкин бўлган нақдсиз пулнинг бир тури бўлади. Шу билан бирга, “нақдсиз пул” тушунчасини нафақат банк ҳисобварақларига, балки рақамли ҳамёнларга ҳам киритиш учун кенгайтириш керак: “нақдсиз пул-бу пул қиймати ва пул қиймати тўғрисидаги маълумотлар ўртасида ажралмас боғлиқлик йўқлигини ҳисобга олиб, расмий тўлов воситаларининг бир шакли унинг моддий ташувчиси, пул қийматининг акси ва ҳаракати банк ҳисобварақлари (электрон пуллар) ва рақамли ҳамёнлар (рақамли активлар) томонидан амалга оширилади” (Винья, П., 2018).

“Электрон пул” ва “рақамли активлар” тушунчаларини аниқлаш ва мазкур тушунчаларни асоссиз алмаштириш, шунингдек, уларнинг асосий фарқларини кўрсатиб бериш, иштирокчиларининг ўзаро таъсир шакли бўлган ҳисоб-китоб майдонининг тубдан фарқ қиладиган форматларини ташкил қилишни тақазо қилади. Трансформация жараёни илмий, техник ва коммуникация тараққиёти таъсири остида содир бўлган жисмоний шахслар, тижорат банклари ҳамда хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро таъсиридаги мавжуд шакллари ҳисобга олган ҳолда, биз ҳисоб-китоб операцияси тўртта босқичдан иборат эканлигини таъкидлаймиз:

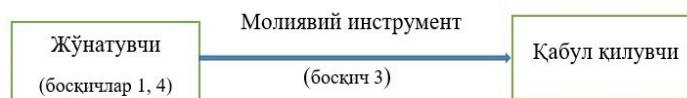
ўтказиш ёки олувчига ўтказиш учун маблағларнинг мавжудлигини таъминлаш (ҳисоб / ҳамёнда);

маблағлар ҳаракатини бошлаш билан боғлиқ жараённи тартибини (алгоритмини) таъминлаш;

операцияни бажариш (пул маблағларини ўтказиш / жўнатиш);

битимни тасдиқлаш.

Тарихан, нақд пулсиз тўловларни оддий йўл билан қайта ишлаш нуқтаи назаридан, қолаверса, моддий таъминоти (шакли) бор бўлган молиявий ҳисоб-китобларни ўтказиш пайтида, жўнатувчи ва пул маблағларини қабул қилувчи ўртасидаги ўзаро муносабат ўрнатилганда шахсий алоқа муҳим ҳисобланади (масалан, бир чек, вексел ёки квитанция) (2-расм).

2 –расм. Нақд пулсиз тўловлар иштирокчиларининг шахсий алоқаси (Андрюшин, С.А., 2017)

2-расмга кўра, хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро муносабатлари қуйидаги босқичларга мос келади:

қабул қилувчига ўтказиш ёки жўнатиш учун маблағнинг мавжудлигини таъминлаш (ҳисобварақда / ҳамёнда) - маблағларни депозит қилиш ва ҳисоб-китоб воситасини олиш учун жўнатувчининг молиявий восита эмитенти билан шахсий алоқаси ўрнатилиши;

ҳисоб-китоб операциясини бошлайдиган буйруқ мавжуд эмас, чунки эмитентдан шахсан олинган ва моддий шаклга эга бўлган ҳисоб-китоб ва молиявий восита ҳам қабул қилувчи томонидан маблағ олиш ҳуқуқини акцептлайди, ҳам жўнатувчининг ўз тўловларини ташувчига қабул қилади;

нақд пулсиз ҳисоб-китоб - пул маблағларини жўнатувчи томонидан ҳисоб-китоб молиявий воситасини олувчига “қўлдан қўлга” ўтказиш;

нақд пулсиз тўловларни тасдиқлаш - жўнатувчи ҳисоб-китоб ва молиявий воситани қайтаргандан кейин шахсан тасдиқини олади.

Вақт ўтиши билан ижтимоий ривожланишнинг маълум бир босқичида ҳисоб-китоб ва тўлов операциялари нафақат нақд пулда, балки нақд пулсиз пул билан ҳам хизмат қила бошлади. Нақдсиз пулларнинг муомалада пайдо бўлиши ҳисоб – китоб

иштирокчиларининг ўзаро муносабатлари шаклининг ўзгаришига ёрдам берди - шахсий алоқа муносабатларини ўрнатган молиявий ташкилотларни воситачи сифатида жалб қилиш орқали ҳисоб-китоб операциялари бўйича иқтисодий муносабатлар субъектларининг реал дунёсида билвосита ўзаро таъсир билан тўлдирилди (3-расм).

3 – расм. Ҳисоб-китоб операцияларини амалга оширишда реал дунёда жўнатувчининг қабул қилувчи билан билвосита ўзаро таъсири(Андрюшин, С.А.,2017)

Мазкур ҳолатда, жўнатувчи ва маблағ олувчи операция давомида бевосита бир-бири билан мулоқотга (контакт) киришмайди, улар орасидаги боғлиқлик банкдаги пул ўтказмалари оператори вакили томонидан амалга оширилади (агар автопроводка ёки автотранзакция функцияси бўлмаса), оператор шахсан жўнатувчининг жойида (офисида) унга хизмат қилади, шу билан бирга, унинг функционал вазифасига нақд пул олинганлиги, пул маблағларини жўнатиш, ҳисоб-китобни тасдиқлашдан олдин жўнатувчи томонидан тақдим этилган маълумотларни киритиш ҳам қиради.

3-расмда билвосита алоқа билан нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш тартиблари аниқ кўрсатилган:

олувчига ўтказиш учун маблағ мавжудлигини таъминлаш (ҳисобварақда)-нақд пулсиз тўловлар учун маблағ етишмаса, банк ҳисобварағини юбуровчининг шахсан ўзи ёки вакили нақд ёки нақд пулсиз маблағлар билан тўлдириш;

ҳисоб-китоб операциясини бошлаш тартибини таъминлаш-жўнатувчи томонидан пул ўтказмалари операторининг вакилига қабул қилувчининг тафсилотларини топшириш ва операция жойида пул ўтказмасини шахсий тасдиқлаш;

нақд пулсиз ҳисоб-китоб-жўнатувчининг иштирокисиз тижорат банки оператори томонидан пул маблағларини ўтказиш;

нақд пулсиз тўловларни тасдиқлаш-пул ўтказмалари операторининг вакили жўнатувчи ҳамда

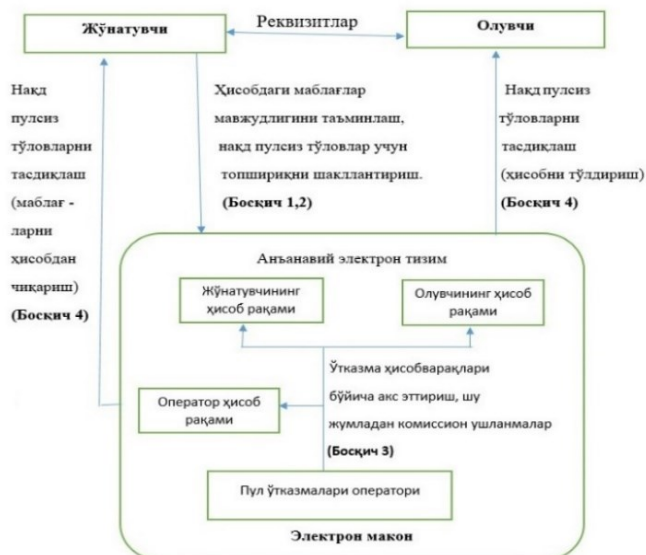
маблағни олувчи билан шахсий алоқада бўлиб, нақд пулсиз тўлов битими тўғрисида тасдиқловчи ҳужжатни узатади ёки алоқа каналлари (СМС, электрон почта, хат ва бошқалар) орқали огоҳлантириш юборади).

Шуни таъкидлаш керакки, дастлаб пул ўтказмалари оператори сиёҳ-қоғоз усули ёрдамида банк ҳисобварақларида пул ҳақидаги маълумотларни акс эттирган. Бироқ, вақт ўтиши билан молия соҳасига ахборот технологияларини жорий этиш натижасида маблағлар ва уларнинг ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни ёзиб олиш ва сақлаш усули ўзгарди: банк китобларидаги ёзувлар электрон оммавий ахборот воситаларида, пул ҳаракати эса молиявий ташкилотларнинг маълумотлар базасидаги ёзувлар шаклида юритилади. Бугунги кунда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар иштирокчиларини ўзаро таъсирининг ушбу шакли фронт офисдаги ходимлар орқали марказлаштирилган электрон ҳисоб-китоб ва тўлов тизимида маблағлар ҳаракати жараёнини бошлашда қўлланилади (аксарият ташкилотларда маълумотлар моддий оммавий ахборот воситаларида такрорланади).

Кейинги босқич масофавий банк тизимларида ва электрон пул тизимларида банкоматлар орқали бошланган ҳисоб-китобларнинг пайдо бўлиш даври бўлиб, бу ҳисоб-китоблар шакллари янада ривожлантиришга ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар иштирокчиларининг электрон маконда билвосита

алоқаларини ҳисобга олган ҳолда электрон ўзаро таъсирини тақсимлашга ёрдам берди. Бундай ҳолда, жўнатувчи ва маблағ олувчи ўртасида тўғридан-тўғри ўзаро таъсир мавжуд эмас, улар орасидаги боғланиш пул ўтказмалари оператори томонидан бўлиб, у марказлаштирилган электрон ҳисоб-китоб ва тўлов тизимида фронт офисга шахсий ташрифисиз ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш имкониятини

беради, унда битимлар курси, ҳисобларнинг ҳолати, шу жумладан розилигисиз ва ҳисоб эгасининг иштирокисиз учинчи томон пул ўтказмасига таъсир қилиши мумкин. Трансферни бошлаш функцияси маблағларни жўнатувчи томонидан тўлиқ амалга оширилади (қабул қилувчининг реквизитларини киритади, шакллантиради ва маблағларнинг ҳаракати тўғрисида буйруқ юборади) (4-расм).

4 – расм. Нақд пулсиз тўловлар вақтида жўнатувчининг олувчи билан электрон ўзаро алоқаси(Аксенов, Д.А.,2018)

Пул маблағларини жўнатувчи ва олувчи ўртасида ўзаро электрон алоқа, 4-расмда келтирилган нақд пулсиз тўловларнинг ҳар бир босқичи давомида уларнинг ўзаро таъсири қуйидаги шаклга эга:

маблағни олувчига (ҳисобварақда) ўтказиш учун маблағ мавжудлигини таъминлаш - ҳисобни нақд ёки нақд пулсиз маблағлар билан тўлдириш, жўнатувчининг шахсий алоқаси орқали кассада пул ўтказмалари операторининг вакили билан ёки банкомат, терминал, биржа хизматлари ва ҳоказоларнинг операторларини иштирокисиз амалга ошириш;

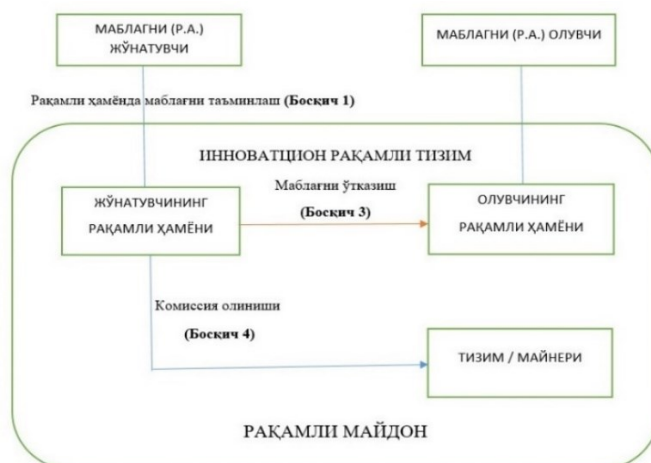
ҳисоб-китоб операциясини бошлаш тўғрисида буйруқ бериш-жўнатувчи томонидан анъанавий электрон тўлов тизимига маблағ олувчининг тафсилотларини мустақил равишда киритиш ва

учинчи шахсларнинг иштирокисиз ўтказмани тасдиқлаш;

нақд пулсиз ҳисоб-китоб - бу жараён оператор томонидан маблағларни жўнатувчининг иштирокисиз амалга оширилади (автоматлаштирилган ёки қўл режимда);

нақд пулсиз тўловларни тасдиқлаш - тасдиқлаш анъанавий электрон ҳисоб-китоб тизимининг шахсий ҳисобида (электрон шаклда) амалга оширилади.

Нақд пулсиз тўловлар шакллари ишлаб чиқишда рақамли активларда қўлланиладиган технологияларнинг таъсири беқиёс, унда маблағларни жўнатувчи ва олувчи рақамли маконда воситачилар иштирокисиз ва бир-бири билан шахсий алоқасиз молиявий маълумот алмашади (5-расм).

5 – расм. Нақд пулсиз тўловлар иштирокчиларининг рақамли ўзаро алоқалари (Андрюшин, С.А., 2017)

Рақамли тўловлар тарқатилган реестр технологияси асосида ташкил этилган марказлаштирилмаган рақамли тизимда тўғридан-тўғри жўнатувчининг рақамли ҳамёнидан қабул қилувчининг рақамли ҳамёнига маблағ ўтказиш орқали амалга оширилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб субъектларининг рақамли ўзаро таъсири учинчи томоннинг рақамли активларни ўтказиш тартибига, ҳамёнларнинг ҳолатига асоссиз ўзгартиришлар киритишга имкон бермайди.

5-расмда виртуал майдонда ҳар бир ҳисоб-китоб тартиби давомида маблағларни жўнатувчи ва олувчи ўртасидаги ўзаро таъсир шакли кўрсатилган:

жўнатувчининг рақамли ҳамёнида олувчига ўтказиш учун маблағ мавжудлигини таъминлаш - тўлдириш операцияси ҳозирда фақат масофадан туриб рақамли активнинг бирликларини қазиб олиш (майнинг) ёки бошқа корреспондентдан сотиб олиш орқали амалга оширилади (рақамли ҳамёндан рақамли ҳамёнга ўтказиш);

ҳисоб-китоб операциясини бошлайдиган буюртмани тақдим этиш анъанавий шаклда мавжуд эмас (жўнатувчининг рақамли тизимда рақамли активларининг ҳаракатини "маблағ юбориш" тугмачасини босиш орқали бошлаши, мазкур буюртма электрон пул тизимларида ёки тезкор пул узатиш тизимларида узатиладиган буюртмага тенг);

нақд пулсиз ҳисоб-китоб - инновацион рақамли тизимда маблағларни ўтказиш иштирокчилар томонидан мустақил равишда, шахсий алоқасиз, тўғридан-тўғри жўнатувчи томонидан қабул қилувчига учинчи шахсларни жалб қилмасдан фақат рақамли ҳамён рақамини киритиш орқали амалга оширилади, рақамли тизим эса жўнатувчининг ўтказиш кўрсатмалари ёки тасдиқларини бермайди;

нақд пулсиз тўловларни амалга оширишни тасдиқлаш - операцияни тақсимланган реестрга киритиш.

Шундай қилиб, маблағларни ўтказиш иштирокчиларининг турли технологиялардан фойдаланганда ўзаро таъсир шакллари ўзгартириш босқичларининг кетма-кетлиги ҳисоб-

китоблар ва тўловларни ривожлантиришнинг технологик профилини тасдиқлайди, бу ҳисоб-китоб майдонини қуришда электрон ва рақамли формат ўртасидаги туб фарқни намоиш этади: тақдим этишнинг бошқа формати ахборот тизимларининг тубдан фарқ қиладиган технологияларидан фойдаланилганлиги билан характерланади.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, рақамли активларнинг моҳияти ҳисоб-китоблар ва янги технологияларга тўловлар соҳасидаги функцияларни топширадиган ҳуқуқий жиҳатлар билан белгиланади^с. Ривожланиш концепциясига қараб, улар ҳисоб-китоб ва тўлов майдонига кўшилиши мумкин, бунинг учун биринчидан нақд пулсиз ҳисоб-китоб воситаларининг (масалан, баъзан е-актив) янги авлоди сифатида уларнинг эгалари рақамли тизим оператори учун пул мажбуриятини бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини бериш, қолаверса, олдиндан тўлови олинган молиявий маҳсулотлар ва амалга ошмаган операцияларига хизмат қилиш учун мўлжалланган тарқатиладиган реестрни рўйхатга олиш, нақд пулда чиқариш имконининг мавжудлиги, яъни кўп мақсадли фойдаланиш хусусиятига эга бўлиши лозим. Иккинчидан тўлов расмий рақамли восита сифатида (рақамли пул бирлиги ёки рақамли сўм), нақдсиз пулдаги каби бир хил вазифани бажариши, яъни пул муомаласида нақд ва электрон пул билан бирга тенг қийматга эга ва тарқатилган реестр технологияси асосида расмий рақамли тизимнинг мавжуд бўлиши зарур, сабаби унинг таъминоти ва барқарор фаолияти Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тартибга солинади ва тижорат банклари томонидан тақдим этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Central bank digital currencies for cross-border payments. Report to the G20. 2021 [Electronic resource] // The Bank for International Settlements, International Monetary Fund, World Bank Group. – URL:

<https://www.bis.org/publ/othp38.pdf> (access date 14.07.2021).

2. Consultative Document Prudential treatment of cryptoasset exposures. 2021 [Electronic resource] // Basel Committee on Banking Supervision. – URL: <https://www.bis.org/bcbs/publ/d519.pdf> (access date 13.06.2021).
3. Агеев, А.И. Криптовалюты, рынки и институты / А.И. Агеев, Е.Л. Логинов // Экономические стратегии. – 2018. – Т. 20. – № 1. – С. 94-107.
4. Аксенов, Д.А. Направления и особенности применения блокчейн-технологии в экономике / Д.А. Аксенов, А.П. Куприков, П.А. Саакян // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного Политехнического университета. Экономические науки. – 2018. – Т. 11. – № 1. – С. 30-38, [4,26].
5. Андрушин, С.А. Биткойн, блокчейн, файл-деньги и особенности эволюции денежного механизма / С.А. Андрушин, В.К. Бурлачков // Финансы и кредит. – 2017. – Т. 23. – № 31. – С. 1850-1861. [5, 19, 24, 25, 27].
6. Андрушин, С.А. Смена парадигмы денежной системы: от централизации к децентрализации / С.А. Андрушин // Актуальные проблемы экономики и права. – 2018. – Т. 12. – № 2. – С. 204-220. [6].
7. Анохин, Н.В. Криптовалюта как инструмент финансового рынка / Н.В. Анохин, А.И. Шмырева // Идеи и идеалы. – 2018. – Т. 2. – № 3 (37). – С. 39-49. [7].
8. Ануреев, С.В. Проблема сущности безналичных денег / С.В. Ануреев // Бизнес и банки. – 2002. – № 24. – С. 1-3. [8].
9. Бабкин, А.В. Криптовалюта и блокчейн-технология в цифровой экономике: генезис развития / А.В. Бабкин, Д.Д. Буркальцева, В.В. Пшеничников и др. // Научно-технические ведомости СанктПетербургского государственного Политехнического университета. Экономические науки. – 2017. – Т. 10. – № 5. – С. 9-22. [9].
10. Байгулов, Р.М. Где искать обеспечение криптовалют? / Р.М. Байгулов // Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2017. – № 10. – С. 4-9. [10]
11. Бауэр, В.П. Конкуренция криптовалют в современной экономике / В.П. Бауэр, В.В. Еремин, В.В. Смирнов // Экономика. Налоги. Право. – 2020. – Т. 13. – № 5. – С. 100-109. [11].
12. Муаллиф томонидан ишлаб чиқилди. [12, 46, 47,48, 49].
13. Бауэр, В.П. Проблемы на пути создания унифицированной цифровой платформы цифровой экономики / В.П. Бауэр. – Москва: РАЕН, 2017. – 39 с. [13]
14. Беломытцева, О.С. О понятии криптовалюты биткойн в рамках мнений финансовых регуляторов и контексте частных и электронных денег / О.С. Беломытцева // Проблемы учета и финансов. – 2014. – № 2 (14). – С. 26-29. [14].
15. Белых, В.С. Криптовалюта как средство платежа: новые подходы и правовое регулирование / В.С. Белых, М.А. Егорова // Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2019. – № 2. – С. 139-146. [15].
16. Варнавский, А.В. Токен или криптовалюта: технологическое содержание и экономическая сущность / А.В. Варнавский // Финансы: теория и практика. – 2018. – Т. 22. – № 5. – С. 122-140.
17. Винья, П. Эпоха криптовалют. Как биткойн и блокчейн меняют мировой экономический порядок / П. Винья, М. Кейси; Пер. с англ. Э. Кондуковой; Науч. ред. А. Форк. – 2-е изд. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2018. – 432 с. [17,23].

18. Интернет сайтлари:

- www.cbu.uz Ўзбекистон Республикаси Марказий банк расмий сайти
- www.scholar.google.com Google академиясининг илмий нашрлар сайти
- www.stat.uz Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси сайти.